

RELIGIOONISEADUSTE KONTROLLIMISE KAASTÖÖKOMISJONID NÕUKOGUDE EESTIS^{*}

Atko Remmel

Pärast taasiseseisvumist ja arhiivide avanemist on Nõukogude Eesti perioodi religiooniloo valdkonnas ilmunud mitmeid arhiivimaterjalidel põhinevaid uurimusi,¹ kuid suur osa religioonipoliitikasse puutuvatest allikatest on endiselt teaduskäibesse toomata, sest senised uurimused on võrdlemisi kindlapiirilised ning suunatud kas mingi piirkonna, perioodi või institutsiooni käsitlemisele. Et puudub süvitsiminev üldkäsitus selle perioodi religioonipoliitikast,² siis toetutakse välisautoritele.³ Nende tekstide puhul on aga peamiseks probleemiks asjaolu, et põhitähelepanu osaliseks saab Nõukogude Liidu tsentraalne religioonipoliitika ja Vene Õigeusu Kirik ning vähe või üldse mitte kirjeldatakse piirkondlikke erinevusi – milleks ei pruugi olla mitte ainult kohapealsed religioossed eripärad, vaid ka valitsuse ja partei mõju otsuste elluviimisel (s.o organiseerimisvõimekus) ja mitmed teised üksikasjad. On avaldatud kolm soliidset uurimust parteiorganisatsioonide

^{*} Uurimistööd on toetanud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026511.

¹ Nt Riho Altnurme doktoritöö *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001); Andrei Sõtšovi magistratöö *Eesti Õigeusu piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–1953* (Tartu Ülikool, 2004) ning sama autori doktoritöö *Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964*, Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 14 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008).

² Endiselt on ainsaks jäänud üpris õhuke Vello Salo, *Riik ja kirikud 1940–1991* (Brampton: Maarjamaa, 2000).

³ Jaanus Plaat, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*, Eesti Rahva Muuseumi sari, 2 (Tartu, 2001); Jaanus Plaat, *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil* (Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003); Toivo Pilli, *Dance or die: the shaping of Estonian Baptist identity under Communism*, Studies in Baptist history and thought, 37 (Milton Keynes [etc.]: Paternoster, 2008); Toivo Pilli, “Towards a revived identity: Estonian Baptists, 1970–1985”, *Eastern European Baptist history: new perspectives*, ed. by Sharyl Corrado and Toivo Pilli (Praha: International Baptist Theological Seminary of the European Baptist Federation, 2007).

kohta,⁴ kuid ainsad ilmunud käsitlused Eesti NSV perioodi valitsusasutuste struktuurilise arengu ja tegevuse kohta puudutavad ainult Stalini-perioodi.⁵ Sellelaadse (kohati täiesti triviaalsena näiva) info puudumine raskendab tunduvalt erinevate institutsioonide tegevuse käsitlemist ja mõistmist.

Kuigi religiooniteemasid on puudutatud mitmetes põhjalikes uurimustes⁶ ning ülevaatlikes teostes,⁷ on nõukogude perioodi religioonipoliitika uurimise seisukohalt nende kõigi probleemiks üldsõnalisus, mistõttu uut informatsiooni pakuvad nad kas vähe või üldse mitte. Ilmselt on seda ka liig nõuda, sest tegu on kõrvalteemaga, mida on tarvis üldkirjelduse täiendamiseks. Mõnedel juhtudel on uurimustes, kus nõukogude aja religioonipoliitika on kõrvalproduktiks, kasutatud uurijale arhiivis juhuslikult ette jäänud materjale, kuid puuduliku üldtausta tõttu tekitab selliste kildude kasutamine pigem segadust, kui pakub uut teavet.⁸

Nii võibki Nõukogude Eesti perioodi religioonipoliitika käsitlemisel märgata kahte suunda – üldteada tõdede kordamist või ebatäpseid oletusi. Et siiani selles valdkonnas suuremat poleemikat pole olnud, siis on teatud oht selliste ebamääraste, mitte täiesti kindlate või sootuks väärade seisukohtade kinnistumiseks. Üllatuslikult on viimase aja ainsaks poleemiliseks käsitluseks Tartu ülikooli ajalooüliõpilase Mihkel Laari bakalaureusetöö,⁹ kus autor žanri piiratud mahtu arvestades tõestab suhteliselt edukalt selle ajajärgu eristumist Vello Salo ülevaates *Riik ja kirikud 1940–1991* esitatud ja seni üldiselt aktsepteeritud “rutiinse represseerimise” käsitlusest.

⁴ EKP KK organisatsiooniline struktuur 1940–1991 (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002); EKP kohalikud organisatsioonid 1940–1991 (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2005); Partei-algorganisatsioon: kommunistliku poliitika esmane elluviija okupeeritud Eestis 1940–1991 (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2009).

⁵ Nt Valdur Ohmann, *Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid* (1940–1954). Magistritöö (2000), käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis; Indrek Paavle, *Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 19 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009).

⁶ Nt Väino Sirgi ja Toomas Karjahärmi teoses *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987* (Argo, 2007).

⁷ Nt Seppo Zetterberg, *Eesti ajalugu* (Tänapäev, 2009); koguteosed *Eesti ajalugu. VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni* (Tartu: Ilmamaa, 2005) ning tervenisti religiooniküsimustele pühendatud *Eesti oikumeenia lugu* (Tartu; Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, 2009).

⁸ Nt Jaanus Plaat, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal* vastab just kontrollkomisjonide käsitlemisel neile tunnustele. Sama autori kaks aastat hiljem ilmunud teos *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil* on selles osas veidi põhjalikum, kuid kordab siiski mõningaid eelmises teoses väljendatud ekslikke arusaamu.

⁹ EKP Keskkomitee kirikupoliitika Eestis aastatel 1979–1985 (Tartu Ülikool, 2010), käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis.

Religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonidest

Üheks seni põhjalikumalt läbiuurimata küsimuseks on Nõukogude Liidu ministrite nõukogu juures asunud usuasjade nõukogu¹⁰ voliniku kaudsesse alluvusse kuulunud religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonide (edaspidi kontrollkomisjonid)¹¹ tegevus. Kui usuasjade nõukogu volinike endi tegevuse kohta on ilmunud mitmeid arhiiviallikatel põhinevaid uurimusi, siis kontrollkomisjone käsitletakse neist uurimisteema ajaliste piiride tõttu ainult Sõtšovi doktoritöös (sealgi vaid kahel leheküljel), lisaks on neid maininud Jaanus Plaat eelpoolnimetatud teostes ja Toomas Paul ühes oma artiklis.¹²

Kontrollkomisjonidest on põhjust rääkida peamiselt kahe asjaolu tõttu. Esiteks – kuigi voliniku institutsiooni riikliku repressioonipoliitika vahendajana ei tasu alahinnata, pole põhjust seda ka ülehinnata – kohapeal tegutsevate esindajate või abilisteta suutnuks volinik üsna vähe korda saata, sest volinike õnnetuseks olid religiooniküsimused kohalike võimuorganite ((töö)rahvasaadikute nõukogude täitevkomiteed, edaspidi täitevkomiteed¹³) jaoks enamasti täiesti teisejärgulised. Teiseks põhjuseks on, et kontrollkomisjonidega seondult on liikvele läinud mõned ekslikud seisukohad, mis vajaksid korrigeerimist.

¹⁰ Kuni 1965. aastani kandis nime “usukultusasjade nõukogu”, mille kõrval tegutses ka “vene õigeusu kirikuasjade nõukogu”, millel samuti olid vabariikides omad volinikud. Pärast nende kahe üksuse ühinemist 1965. aasta 8. detsembril sai uus struktuuriüksus nimeks “usuasjade nõukogu”. Toomas Paul (“Leeri likvideerimise lugu,” *Looming*, 4 (1996), 500) nimetab usuasjade nõukogu loomiskuupäevana 10. maid 1966 – teda on segadusse ajanud fakt, et sel päeval kinnitati usuasjade nõukogu põhimäärus (Riigiarhiiv [ERA], f. R-1961, n. 28, s. 58, l. 74jj. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Otchetŭ o sostoyanii i deyatel’nosti pravoslavnykh tserkvei Ėstonii. Postanovleniya Soveta Ministrov SSSR ob utverzhdenii Polozheniya o Sovete po delam religii pri Sovete Ministrov SSSR). Eesti NSV ministrite nõukogu kinnitas kahe nõukogu liitmise oma otsusega 1966. aasta 24. märtsil (ERA, f. R-1961, n. 1, s. 149, l. 21. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Perepiska s Upravleniem delami Soveta Ministrov ĖSSR, s gorodskimi i rayonnyimi Ispolkomami i drugimi sovetскими organami (1966)).

¹¹ Nimetused varieeruvad tugevalt ka ametlikes dokumentides, tihti on neid kutsutud “ususeaduste järelevalve kaastöökomisjonideks”, “usukultusasjade seadusandluse kontrollimise kaastöökomisjonideks”, “ususeadusandluse järelevalve ja usukultuse tegevuse kaastöökomisjonideks” või igapäevases ametialases kõnepruugis lihtsalt “usukomisjonideks”. Sõtšov on kasutanud vormi “kontrollkomisjon”, millist traditsiooni on lihtsuse mõttes ka siin artiklis järgitud.

¹² Paul, “Leeri likvideerimise lugu”.

¹³ Kuni 1977. aastani oli kohalike omavalitsuste nimeks “töörahasaadikute nõukogu täitevkomiteed”, seoses uue konstitutsiooniga muutus nimetus “rahvasaadikute nõukogu täitevkomiteeks”.

Kontrollkomisjonide loomisega seotud küsimused

Mitmetel juhtudel jääb nii Eesti kui ka välisautorite käsitlustest mulje, et kontrollkomisjonid olid omalaadsed just religioonialase represseeriva seadusandluse ellurakendamiseks loodud üksused. Tegelikult oli tegu ainult ühe “ühiskondliku” komisjoniga seltsimehelike kohtute, avaliku korra kaitsmise rahvamaleva, ühiskondlike autoinspektorite, vabatahtlike tule-tõrjeühingute jne kõrval. Kaastöökomisjonid loodi Nõukogude Liidus juba 1920. aastatel, algse funktsiooniga aidata prokuratuuril kontrollida sotsialistliku seadusandluse täitmist, kuid need lõpetasid oma tegevuse mõne aja möödudes. Uuesti elustati kaastöökomisjonide töö pärast partei XX kongressi 1956. aastal.¹⁴ Esmajärjekorras olid komisjonid loodud suurenenud kriminaalkuritegevusega tegelemiseks ning selle põhjus on ilmselge – GULAG-i likvideerimise käigus vabanes poliitiliste vangide kõrval ka tohutu hulk kriminaalkurjategijaid, mis tõi kaasa kuritegevuse hüppelise kasvu. Eesti NSV-s hakati järelevalvekomisjone looma pärast ministrite nõukogu ja partei määrust “NSVL Siseministeeriumi tööst” 1956. aasta 25. oktoobrist. Selle põhjenduseks kinnitati vajadust “tugevdada üldsuse kontrolli paranduslike tööde asutuste tegevuse üle”. 1959. aasta 3. detsembril järgnes sellele Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi otsus järelevalvekomisjonide moodustamise kohta kõigi täitevkomiteede juurde. Järelevalvekomisjonide peamised ülesanded loetleti Eesti NSV ministrite nõukogu 1960. aasta 5. aprilli korraldusega nr 494-k kinnitatud järelevalvekomisjonide põhimääruses.¹⁵

John Anderson ütleb, et komisjonide taaselustamise taga võib näha Hruštšovi soovi rõhutada vabatahtlike organisatsioonide rolli kommunistliku ühiskonna ülesehitamisel.¹⁶ See ei ühildu aga kuigi hästi selle perioodi poliitikaga, millele viitab Joan Delaney Grossmann, kus partei püüdis end kõigis asjus eesrinnas näidata.¹⁷ Võimalik siiski, et neil mõlemal on õigus ning tegu on suunamuutustega erinevatel aastatel. Igal juhul rakendusid komisjonid tööle täpselt nende kahe väite vahepeal – kuigi nime poolest “ühiskondlikud”, soovitati parimate töötulemuste saavutamiseks nende

¹⁴ John Anderson, “The Council for Religious Affairs and the shaping of Soviet religious policy,” *Soviet Studies*, 43:4 (1991), 694.

¹⁵ Ajalooarhiiv [EAA], f. T-15, n. 18, s. 16, l. 5–6. Tartu linna täitevkomitee kirjavahetus usukultuse küsimustes (1961).

¹⁶ Anderson, “The Council for Religious Affairs”, 708, viide 29.

¹⁷ Joan Delaney Grossman, “Khrushchev’s anti-religious policy and the campaign of 1954”, *Soviet Studies*, 24:3 (1973), 375.

liikmeteks eelkõige “kohalike omavalitsuste”, ametiühingute, komsomoli, partei jt organisatsioonide liikmeid.

Komisjonide loomise põhjuseks oli vajadus riiklike survevahenditega toetada parasjagu käimasolevat religioonivastast kampaaniat (u 1958–64¹⁸), mille eesmärgiks oli religiooni väljatõrjumine ja “uue nõukogude inimese” kasvatamine. Kõrvale ei saa jätta ka asjaolu, et täitevkomiteede jaoks ei olnud religiooniküsimused ei enne ega ka hiljem kuigi olulised ning aktivistide-religioonia spetsialistide kaasamisega loodeti situatsiooni parandada – seda mitte ainult töö aktiviseerimise, vaid ka seadusandluse järgimise küsimustes nii usuühingute kui täitevkomiteede poolt. Nimelt olid religiooniküsimustes asjatundmatud ametnikud pärast 1960. aastate alguse seadusemuudatusi kohati liiale läinud isegi seaduseandjate endi jaoks, sest enne kontrollkomisjonide loomist tegelesid religiooniküsimustega täitevkomiteede üld- või eriosakonnad ilma spetsiaalse komisjonita; mõnel pool oli tegevuses kohalik parteiorganisatsioon.

Komisjonide loomise aegongi üks suuremaid segadusi kontrollkomisjonide tegevuse käsitlemisel. Nimelt võttis Nõukogude Liidu ministrite nõukogu 1961. aasta 16. märtsil vastu määruse “Kontrolli tõhustamisest kultusalse seadusandluse täitmise üle” ning Eesti NSV ministrite nõukogu kinnitas selle sama aasta 13. aprillil,¹⁹ millest rääkides annab Sõtšov Sergii Gordunile²⁰ viidates mõista, nagu olnuks kontrollkomisjonide loomine plaanis juba 1961. aastal: “Määrus andis vabad käed koguduste likvideerimiseks, nõudis iga rajooni ja linna täitevkomiteede juurde kontrollkomisjonide loomist usukultusalse seadusandluse täitmiseks rohujuuretasandil, tõstis vaimulike tulumaksumäära ja võimaldas kohalikele võimuesindajatele kirikukellade helistamise piiramist”.²¹

¹⁸ See ajajärk tähistab peamiselt propagandakampaania piire: kampaania käigus loodud religioonivastase tegevuse süsteem hakkas korralikult tööle alles pärast kampaania ametlikku lõppu, mil riiklik poliitika näiliselt leevenes – tegutseda püüti varjatult, kuid efektiivsemalt.

¹⁹ Eestikeelne versioon on leitav ERA, f. R-1961, n. 1, s. 103, l. 77j. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Rukovodyashchie i spravochnye materialy vñshestoyashchikh organov (1961). Mõned neist artiklitest vormistati 1962. aasta detsembris Vene NFSV ülemnõukogu salajase otsusega 1929. aasta ususeadusandluse täiendusteks, mistõttu räägib John Anderson “1962. aasta seadusemuudatustest” (*Religion, state and politics in the Soviet Union and successor states* (Cambridge University Press, 1994), 35). See on tegelikult eksitav, sest realselt kehtisid need juba eelneval aastal.

²⁰ Sõtšovi viide: Sergii Gordun, “Russkaya Pravoslavnaya Tserkov’ pri svyateishchikh patriarkhakh Sergii i Aleksii”, *Le Messanger*, nr 158 (1990), 122. Kahjuks ei olnud autoril võimalik originaalartiklit kasutada.

²¹ Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas*, 113.

Siin on tegu kas eksituse või arusaamatusega, sest määrusega tutvudes ei leia me sellest õrnamatki viidet mingite komisjonide loomisele. Äärmisel juhul võib sellena tõlgendada määruse esimest punkti: "Kohustada kohalikke nõukogude organeid kindlustama range kontrolli kultusalase seadusandluse täitmise üle ning võtma õigeaegselt tarvitusele vajalikud abinõud selleks, et likvideerida selle seadusandluse rikkumine vaimulikkonna ja usuühingute poolt"²², kuid lugeda sellest sõnastusest välja nõuet komisjonide loomiseks on veidi fantaasiaküllane lähenemine, seda enam, et mingit komisjonide loomist sellele määrusele ei järgnenud. Siinkohal tuleb ka märkida, et tegelikult ei olnud religiooni ja kiriku suhtes diskrimineeriv mitte niivõrd määrus ise, vaid sellega kaasas käinud põhjalik "töölaseks kasutamiseks" (s.o salajane) instruksioon määruse elluviimiseks,²³ millest räägib ka Walter Sawatsky²⁴ ning mis oli kõige olulisem muudatus seadusandluses pärast 1929. aasta religiooniseadusi.

Põhimõtteliselt oli tegu uue mitteametliku religiooniseadusega, mis ametlikuks "Usukoondiste põhimääruseks" vormistati alles 1975. aastal²⁵ (Eestis 1977. aastal). Instruksioon määras ära usklike ja riigiorganite õigused ning kohustused ja pani paika tegutsemise piirid – millest, tuleb tunnistada, nii riik (eriti täitevkomiteed) kui kirikud pidevalt üle astusid. Instruksioonist rääkides ütleb Sõtšov, et see oli koostatud usukultusasjade nõukogu ja vene õigeusu kirikuasjade nõukogu *jaoks*,²⁶ kuid tegelikkuses oli see koostatud hoopis nimetatud asutuste *poolt* ning selle üheks peamiseks ideeks oli paika panna religioonivastase tegevuse subordinatsioon. Küsimus oli akuutne, sest paljud kohalikud võimuorganid olid alates religioonivastase kampaania algusest hakanud tegutsema volinike nõudmisi eirates.²⁷ Nimelt kuulusid volinikud Moskvast asuvate üleliiduliste nõukogude, mitte kohaliku ministrite nõukogu alluvusse, täitevkomiteed aga lähtusid oma tegevuses feodaalperioodist pärinevast põhimõttest "sinu

²² Eestikeelne versioon on leitav ERA, f. R-1961, n. 1, s. 103, 7jj. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. *Rukovodyashchie i spravochnye materialy vyshestoyashchikh organov*, 1961.

²³ Instruksiooni kohta on Vene õigeusu kirikuasjade nõukogu voliniku arhiivis ainult selle projektide erinevad staadiumid, selle lõppversiooni võib leida nt ministrite nõukogu kirjavahetusest usukultusasjade volinikuga 1961. aastast (ERA, f. R-1, n. 15, s. 547), samuti saadeti see kõigile täitevkomiteedele ja partei keskkomiteele ning 1963. aastal tellis vene õigeusu kirikuasjade volinik seoses kontrollkomisjonide loomisega Moskvast juurde veel 100 instruksiooni.

²⁴ Walter Sawatsky, "Secret Soviet lawbook on religion," *Religion, state and society*, 4:4 (1976), 28.

²⁵ Vt täpsemalt ka Sawatsky, "The new Soviet law on religion", 4–10.

²⁶ Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas*, 113.

²⁷ Mikhail Shkarovski, *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov' v XX veke* (Moskva: Veche, 2010), 366.

vasall pole minu vasall”. See tekitas tõsiseid probleeme, sest kuigi oli plaanis religioossusele seadusandluse laiendatud võimalustega vastu astuda, ei tahetud seda lasta teha kontrollimatult, kartes nii sise-, kuid isegi enam välispoliitilisi proteste. Seetõttu sooviti religioonivastast võitlust näha välispoliitiliselt tundlike volinike kontrolli all. Võib tõdeda, et täitevkomiteede kantseldamisega religiooniküsimuses nägid volinikud ränka vaeva kuni praktiliselt nõukogude perioodi lõpuni. Mis aga puudutab kontrollkomisjone, siis ka instruksiooni ühegi punkti seast ei ole võimalik leida mingit viidet komisjonide loomise kohta, kuivõrd selle dokumendi aktendid on hoopis mujal.

Teisalt – sel perioodil mõnel pool komisjonid küll tegutsesid, kuid nende tegevus ei olnud suunatud mitte religiooniseadusandluse kontrollimisele, vaid uute nõukogulike tavandite juurutamisele. Võimalik, et mõnede tavandikomisjonide liikmed külastasid kontrolli eesmärgil kirikuid ja tegelesid muude küsimustega, mis kuulusid hilisemate kontrollkomisjonide tegevussfääri, kuid neid komisjone ei loodud eelmainitud otsusest lähtuvalt ega olnud nende tegevus kaugeltki süstemaatiline – nagu ütleb volinik, töötasid nad “juhusest juhuseni”.²⁸

Tegelikult leidis kontrollkomisjonide loomine aset 1963. aastal. Tegu ei olnud kohapealse initsiatiiviga – sarnased komisjonid olid loodud juba Ukrainas, Vene NFSV-s ning usukultusasjade nõukogu ja vene õigeusu kirikuasjade nõukogu otsustasid seda *know-how*’d levitada kogu Nõukogude Liidu ulatuses. Selleks koostasid nimetatud asutused 1963. aasta juulis kontrollkomisjonide töö spetsiifikat arvesse võttes nende tegevuse tarbeks salajase põhimääruse peamiste funktsioonide kirjeldusega, pealkirjaga “Üldisi küsimusi linnade ja rajoonide täitevkomiteede alluvuses olevate kontrollkomisjonide tegevuse kohta”,²⁹ mida igapäevases asjaajamises “Meelespeaks” (*Pamjatka*) nimetati. Kuna üleliidulises plaanis tegeles komisjonide loomisega pigem vene õigeusu kirikuasjade nõukogu kui usukultusasjade nõukogu, siis oli ka Eestis nende käimalükkamises tegev peamiselt vene õigeusu kirikuasjade nõukogu volinik Ja[a]n Kanter. 1963. aasta 17. augustil saatis Kanter “Meelespead” täitevkomiteedele laiali koos soovitusena moodustada selline komisjon igas piirkonnas ja saata talle komisjoniliikmete koosseisu nimekiri.

²⁸ Lääne-Viru maa-arhiiv [LVMA], f. 2iv, n. 1/1, s. 21, l. 7. Kohtla-Järve linna kontrollkomisjoni dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1963).

²⁹ ERA, f. R-1961, n. 1, s. 121, 8jj. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Rukovodyashchie i spravochnye materialy vñshestoyashchikh organov (1963).

Järgnevate kuude jooksul moodustatigi kontrollkomisjonid peaaegu kõigis piirkondades, ehkki selles küsimuses kostis ka nurinat, kuna nende loomisel ei nähtud mingit mõtet (nt Võru rajoonis³⁰). Ühingu "Teadus" ateismi teaduslik-metoodilise nõukogu³¹ koosolekul 1963. aasta lõpus tegi partei keskkomitee ateismilektor Kaljo Oja ettepaneku ühildada äsja loodud kontrollkomisjonid kombetalituste komisjoniga, kuid ilmselt juriidilistel kaalutlustel see ettepanek läbi ei läinud.³² Sellest hoolimata andsid mõned täitevkomiteed kontrollkomisjonide funktsioonid juba tegutsevatele üksustele (eelmainitud uute tavandite juurutamisega tegelevad komisjonid, partei linna- ja rajoonikomiteede ideoloogiakomisjonid vms). Komisjonide etteotsa määrati täitevkomiteede esimehed, nende asetäitjad või sekretärid.

Sõtšov ütleb, et volinik Kanter sai vene õigeusu kirikuasjade nõukogu esimehelt Kurojedovilt täpsed ettekirjutused ja juhised komisjonide loomiseks, mille kohaselt komisjonide liikmete arvuks pidi olema 9–23 inimest.³³ Arhiivimaterjale läbi töötades võib küll igasuguste kummaliste leidude peale sattuda, kuid selline täpsus komisjoniliikmete arvus tundub usumatuna isegi nõukoguliku süsteemi puhul. "Meelespeas" ei ole komisjoni liikmete arvu kohta mingit märget ning vaevalt oli tegu ka suulise juhendiga – küllap on siin tekkinud mingi eksitus ning tegu on hoopis reaalse situatsiooni kirjeldusega, sest samad numbrid esinevad voliniku aruandes usukultusasjade nõukogule 1963. aasta tegevuse kohta.³⁴

Toomas Paul seevastu paigutab komisjonide loomise 1968. aastasse³⁵ ning arvatavasti tema tekstist lähtuvalt kordab seda viga Jaanus Plaat nii oma 2001. kui ka 2003. aastal ilmunud teostes ja 2007. aastal ilmunud artiklis,³⁶ ühelgi puhul konkreetsele allikale viitamata. Eksituse põhjuseks on sel aastal vastu võetud kontrollkomisjonide põhimäärus, millest Paul on järeldanud, et komisjonid loodigi sel aastal. Põhimääruse vastuvõtmise taustaks oli see, et hoolimata "Meelespeast" ja 1965. aasta augustis Kanteri

³⁰ ERA, f. R-1961, n. 1, s. 133, l. 26. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Perepiska s Upravleniem delami Soveta Ministrov ĖSSR, s gorodskimi i raionnõymi ispolkomami, s drugimi sovetskimi organami (1964).

³¹ Üks kõige olulisem religioonivastase propaganda praktilise poolega tegelenud üksus, sisuliselt Eesti NSV ateistide ajutrust.

³² ERA, f. R-2048, n. 1, s. 589, l. 38–39. Ühingu "Teadus" ateismi teaduslik-metoodilise nõukogu materjalid (1963).

³³ Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas*, 149j.

³⁴ ERA, f. R-1961, n. 28, s. 56, l. 21. Otchetŭ i perepiska, rukovodyashchie ukazaniya po pravoslavnoŭ tserkvi i dukhovenstvŭ (1964).

³⁵ Paul, "Leeri likvideerimise lugu", 506.

³⁶ Jaanus Plaat, "Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale võrreldes luterliku ja õigeusu kirikuga (1944–1987)", *Teekond teisenevas ajas: peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost*, toim Toivo Pilli (Tartu, 2005), 146.

poolt koostatud selle täiendatud versioonist³⁷ oli kontrollkomisjonide tegevuses usuaasjade nõukogu meelest üleliidulises ulatuses veel tõsiseid puudujääke. Voliniku ebamäärasest staatusest põhjustatuna valitses suurem või väiksem vastumeelsus ka komisjonide loomise või tööshoidmise suhtes, nt Kingissepa rajooni täitevkomitee aseesimees andis volinikule üsna otsekoheses toonis teada: "Mingit paralleelset komisjoni meie enam ei moodusta. Pealegi tegeleb alaline sotsialistliku seaduslikkuse järelevalve komisjon sama küsimusega."³⁸

Nii nende kui ka kõikvõimalike muude kontrollkomisjonide töös esinevate puuduste likvideerimiseks oli usuaasjade nõukogu esimees Vladimir Kurojedov juba 1966. aasta lõpus läkitanud volinikele kontrollkomisjonide ametliku põhimääruse projekti, mille äsja ametipostile saanud volinik Meinhard Teder saatis edasi Eesti NSV ministrite nõukogule ühes palvega see vastu võtta – nende poolt kinnitatud määrus andnuks voliniku nõudmistele suurema kaalu.³⁹ Ministrite nõukogus valitses aga seisukoht, et igasuguste komisjonide loomisega on liiale mindud ning erilist mõtet ei nähtud kontrollkomisjonidelgi, mistõttu Teder spetsiaalselt rõhutas nende vajalikkust.⁴⁰ Põhimäärus jäi aga vastu võtmata. Järgneva aasta jooksul tegi volinik komisjonide asjus korduvalt suusõnalist *lobby*-tööd ning jää hakkas tasapisi liikuma. 1968. aasta alguses saatis volinik oma seisukoha justiitsministeeriumile, rõhutades taas, et kontrollkomisjonide olemasolu iga täitevkomitee juures on vajalik, kuna kirikute sissetulekud üha suurenevad, aktiveerunud on sektandid jne ning tööd usklikega ei tohi mingil juhul alahinnata.⁴¹ Sel korral leidis ettepanek määrus vastu võtta positiivset vastukaja, mille juures ei olnud mitte väikese tähtsusega sama aasta 15. novembril vastu võetud EKP ateismiteemaline otsus ning

³⁷ ERA, f. R-1961, n. 1, s. 137, l. 115. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Perepiska s Sovetom po delam russkoï pravoslavnoï tserkvi pri Sovete Ministrov Soyuzs SSR (1965). Sellegi aluseks olid vene õigeusu kirikuasjade nõukogult saadud instruksioonid.

³⁸ ERA, f. R-1961, n. 1, s. 141, l. 119. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Perepiska s Upravleniem delami Soveta Ministrov ESSR, s gorodskimi i raionnŷmi ispolkomami, s drugimi sovetскими organami (1965).

³⁹ Sellele viitab ka 1969. aastal voliniku ringkiri täitevkomiteede esimeestele, kus ta rõhutab vastuvõetud määruses antud "soovitust moodustada komisjonid kõigi täitevkomiteede juurde" (ERA f. R-1989, n. 1, s. 112, l. 114. Usuaasjade volinik. Perepiska s raznŷmi sovetскими organami i obshchestvennŷmi organizatsiyami po tserkovnŷm voprosam (1969)).

⁴⁰ ERA, f. R-1, n. 15, s. 547, l. 193jj. Ministrite nõukogu kirjavahetus usukultusasjade nõukogu volinikuga (1961).

⁴¹ ERA, f. R-1945, n. 1, s. 570, l. 1jj. ENSV justiitsministeerium, linnade ja rajoonide täitevkomiteede usukultusasjade seadusandluse kontrollimise kaastöökomisjoni põhimääruse projekti kohta (1968).

otsusele eelnenud nõupidamine, kus volinik Teder komisjonide nukrat olukorda kirjeldas,⁴² samuti usuasjade nõukogu esimehe asetäitja Vassili Furovi 17. aprillil 1968 volinikele peetud ettekandes märgitud nõue edaspidigi komisjonide tegevust aktiviseerida.⁴³ 1968. aasta 18. juunil⁴⁴ võetigi ENSV ministrite nõukogu poolt vastu (taaskord) salajane määrus nr 214-17, millega kiideti heaks “Linnade ja rajoonide Täitevkomiteede usukultusasjade seadusandluse kontrollimise kaastöökomisjoni põhimäärus”.⁴⁵

Kolmas, seekord avalik kontrollkomisjonide näidispõhimäärus, mis oli koostatud (mõningate parandustega sõnastuses) volinik Leopold Piibu poolt usuasjade nõukogult pärineva näidise alusel, võeti vastu 18. aprillil 1983 (Eesti NSV ministrite nõukogu määrus nr 226⁴⁶) Piibu sellekohase ettepaneku peale, kelle sõnutsi 1968. aasta määrus oli “iganenud ega määratlenud küllaldaselt komisjoni põhimäärust ja kompetentsust”.⁴⁷ Määruse vastuvõtmise taustana võib aimata nii 1982. aastal vastu võetud partei ateismiteemalisi otsuseid kui ka vajadust “legaliseerida” komisjonid pärast 1977. aasta “Usukoondiste põhimäärust”, mis kinnitas ametlikult enamiku 1929. aastast saadik religiooniseadustele lisandunud salajasi otsuseid ning mille järel kadus vajadus salajase põhimääruse järele. Põhjusena ei saa kõrvale jätta ka määruuses mainitud komisjonide kohustust religiooniseadusandluse-alaseks preventiivseks tööks – see oli parim tulemus, mille volinik Piip saavutas enda initsieeritud “konsultatiivsete seminaride” legaliseerimisel, millest allpool veel juttu tuleb.

Eelpoolnimetatud eksistustele kontrollkomisjonide loomise asjus lisandub veel üks veidi vildakas seisukoht komisjonide nime küsimuses. Nimelt kinnitab Plaat, et 1974. aastal loodi Hiiumaal “järelevalvekomisjonide” kõrvale külanõukogude juurde veel täiendavad “järelevalve kaastöökomisjonid”.⁴⁸ Võimalik, et kohalikus kõnepruugis tõesti eristati rajooni täitevkomitee “järelevalvekomisjoni” ja “kaastöökomisjone”, kuid üldiselt oli tegu samade kontrollkomisjonidega (enamasti 3–5 liiget), mis

⁴² ERAF f. 1, n. 4, s. 3745, l. 19jj. EKP keskkomitee. Stenogrammŷ zasedaniya sekretariata TsK KP Ėstonii № 71-107 (1968).

⁴³ ERA, f. R-1989, n. 2s, s. 40, l. 106. Usuasjade volinik. Otchetŷ i spravki o sostoyanii i deyatel'nosti tserkveŷ v Ėstonskoŷ SSR. Postanovleniya, ukazaniya i informatsii Soveta po delam religii pri SM SSSR. Postanovleniya Soveta Ministrov Ėstonskoŷ SSR (1968).

⁴⁴ Mitte 18. augustil, nagu väidab Toomas Paul.

⁴⁵ ERA f. R-1, n.5, s. 761, l. 65jj. Ministrite nõukogu salajased määrused (1968).

⁴⁶ ERA, f. R-1, n. 2, s. 3625, l. 100–102. Ministrite nõukogu määrused (originaalid) nr. 201–270 (1983).

⁴⁷ ERA, f. R-1, n. 2, s. 3645, l. 196. Ministrite nõukogu määruste algmaterjalid nr. 216–232 (1983).

⁴⁸ Plaat, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal*, 215.

olid moodustatud mitte ainult linnade või rajoonide täitevkomiteede, vaid ka kohalike külanõukogude või linnarajoonide juurde. See ei olnud aga üldine suund ning sellised lisakomisjonid eksisteerisid vaid mõnedes piirkondades ning mitte pidevalt, nende loomist üldiselt ei saa seostada konkreetse aastaga – mõnel pool olid nad moodustatud juba 1963. aastal. Enamasti kutsutigi neid “külanõukogude juures tegutsevateks kaastöökomisjonideks”.

Kontrollkomisjonide tegevus ja suunamine voliniku poolt

Plaat väidab, et järelevalvekomisjonide üheks olulisemaks tööloiguks oli nõukogude kombetalituste läbiviimine⁴⁹ ja nende “juurutamise pidev intensiivistamine”,⁵⁰ millega ei saa mitte mingil juhul nõus olla. “Meelespeas” sõnastatud kontrollkomisjonide tööeesmärkide hulka kuulusid eelkõige religioosse olukorra jälgimine ja andmete analüüs, usklite ja usutavade läbiviimise jälgimine, kirikute ideoloogiaga tutvumine ja tegevusmeetodite analüüs, religiooniseadusandlusest kinnipidamise range jälgimine, registreerimata koguduste väljaselgitamine jms.⁵¹ Seda ei saa muidugi puhta kullana võtta – tõsi on, et tihti ületasid kontrollkomisjonid endale pandud piire, mille põhjuseks oli asjaolu, et kohalike täitevkomiteede esindajad ei hoolinud suuremat juriidilisest korrektsusest, mis oli tähtis ideoloogiliselt tundlikele volinikele, vaid soovisid eelkõige, et töö oleks tehtud. Seetõttu on arusaadav, et uute struktuuriüksuste loomine pörkus nende vastuseisule ning struktuure ja tegevust püüti optimeerida nii komisjonide loomise käigus kui hiljemgi, mille üheks musternäiteks ongi saartel ja Lääne-Eestis aset leidnu – ja just nende kontrollkomisjonide arhiivmaterjalide põhjal on Plaat teinud üldistused kontrollkomisjonide kohta, mis asukohaspetsiifiliste nüansside tõttu on osutunud ebaõigeteks.

Kingissepa rajooni kontrollkomisjon loodi ühena esimestest (4. juunil 1963), kuid likvideeriti koos nõukogulike kombetalituste komisjonidega juba 1964. aasta 4. detsembril seoses EKP Kingissepa rajoonikomitee⁵² (*sic!*) alluva Ateistide klubi loomisega, mis koondas endasse kogu religioonivaldkonda puutuva tegevuse (klubis olid nõukogulike kombetalituste,

⁴⁹ Plaat, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal*, 215.

⁵⁰ *Ibidem*, 220.

⁵¹ ERA, f. R-1961, n. 1, s. 121, l. 9–10. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Rukovodyashchie i spravochnye materialy vshestoyashchikh organov (1963).

⁵² ERA, f. R-1961, n. 1, s. 141, l. 83. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Perepiska s Upravleniem delami Soveta Ministrov ÉSSR, s gorodskimi i raionnymi ispolkomami, s drugimi sovetскими organami (1965).

usuühingute poolt seadusandlusest kinnipidamise kontrollimise, uskli-kega individuaalse tööga tegelemise jne seksioonid). Sarnaste funktsioonidega Ateismi klubi loodi Hiiu- ja Haapsalu täitevkomitee raport kinnitab, et neil on kontrollkomisjon ühendatud ateismipropaganda komisjoniga.⁵⁴ Sellelaadseid organisatoorseid küsimusi püüti lahendada 1965. aasta septembris toimunud kahepäevasel kaastöökomisjonide esimeestele korraldatud seminar-nõupidamisel, kus peetud sõnavõttudes kurtsid komisjonide esimehed, et ikkagi puudub selgus komisjoni tegevuspõhimõtetes. Seminari kokkuvõtteks resümeeris ministrite nõukogu esindaja (*sic!*), et komisjonide töö on vajalik, kuid ei ole õige neid segi ajada parteikomiteede juures tegutsevate ateismikomiteede või teiste komisjonidega – igaal on oma funktsioon.⁵⁵ Täitevkomiteede vastuseis komisjonide suhtes suudetigi murda eelmainitud 1968. aasta põhimäärusega ning seitsmekümnendateks aastateks olid komisjonid (vähemalt nimeliselt) moodustatud kõigi linnade ja rajoonide juurde (nt Saaremaal moodustati kontrollkomisjon 1969. aasta aprillis,⁵⁶ Hiiu- ja Haapsalu sama aasta novembris⁵⁷). Samas, teatud hädusus komisjonide töövaldkondade piiritlemisel säilis ja selle põhjuseks oli akuutne ateismiaktivistide defitsiit, mistõttu erinevatesse komisjonidesse kuulusid ühed ja samad inimesed, kelle jaoks enamasti ei olnud vahet, millise struktuuriüksuse all milliste küsimustega tegeleda.⁵⁸

Näiteid, kus kontrollkomisjonid tegelesid uute tavandite küsimustega, siin-seal siiski esineb. Enamasti olid kokkupuutepunktiks kalmistupühade korralduslikud küsimused või mingi osa noorte suvepäevade organiseerimise juures, nt Tartu kontrollkomisjon on 1980. aastal oma tööplaani võtnud arutada küsimust “Abinõudest nõukogulike kombetalituste laial-

⁵³ ERA f. R-2048, n.1, s. 1118, l. 53. Ühingu “Teadus” ateismi teaduslik-metoodilise nõukogu materjalid (1973).

⁵⁴ ERA, f. R-1961, n. 1, s. 137, l. 127. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Perepiska s Sovetom po delam ruskoi pravoslavnoi tserkvi pri Sovete Ministrov Soyuz SSR (1965).

⁵⁵ ERA R-1961.1.137, l 119jj. Vene õigeusu kirikuasjade volinik. Perepiska s Sovetom po delam ruskoi pravoslavnoi tserkvi pri Sovete Ministrov Soyuz SSR (1965).

⁵⁶ ERA R-1989.1.128, l 34. Usuasjade volinik. Perepiska s raznyimi sovetskimi organami i obshchestvennyimi organizatsiyami po tserkovnym voprosam (1971).

⁵⁷ ERA R-1989.1.112, l 149. Usuasjade volinik. Perepiska s raznyimi sovetskimi organami i obshchestvennyimi organizatsiyami po tserkovnym voprosam (1969).

⁵⁸ Selliste juhtumite ilmnemisel on volinik neid ebasoovitavaks pidanud (Usuasjade voliniku arhiiv Siseministeeriumis [SUNVA], karp 5, 1975.2, l. 107, üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes), kuid vaevalt see midagi muutis, sest ateismiala aktivistide põud kestis kuni nõukogude perioodi lõpuni.

dasemaks rakendamiseks”,⁵⁹ sama komisjoni tööplaanis on 1984. aastal ka kalmistupäevade korraldamise küsimus.⁶⁰ Järjepidev tegevus selles valdkonnas siiski puudus ning komisjonide peamine seos uute tavanditega oli statistika-alane – neile esitas andmed kohalik perekonnaseisuamet ning komisjon saatis need edasi usuasjade nõukogu volinikule.

Tegelikkuses olid nõukogulike kombetalituste läbiviimisse ja “nende juurutamise pidevasse intensiivistamisse” rakendatud väga mitmed ametkonnad.⁶¹ Korralduslikust küljest olid 1960. aastatel kaasatud eelmainitud nõukogulike kombetalituste juurutamise komisjonid, 1970. aastate algusest aga täitevkomiteede juurde loodud tavandikomisjonid. Paljudes kohtades osalesid töös ka partei kohaliku komitee juures tegutsenud ideoloogiakomisjonide ateismisektsioonid ning ühingu “Teadus” ateismisektsioonid.

Sõtšov ütleb, et aastail 1963–64 ei paistnud kontrollkomisjonid silma erilise aktiivsusega, välja arvatud üksikud erandid Paide ja Tallinna näol, kus otsustati piirata surnuaiapühasid või alustati raadios ateistlikke saateid.⁶² Võib nõus olla, et komisjonid ei rakendunud tööle päevapealt – vajalik oli instrueerimine jms, mitmetel puhkudel venis aga komisjonide loominegi, paljude komisjonide puhul kohtuti ainult asutamiseks ning tööülesannete jagamiseks. Ei ole aga õigustatud ainult Paide ja Tallinna komisjonide esiletoomine, sest ka nt Tartu komisjon on sel perioodil üles näidanud aktiivsust represseerivate religiooniseaduste kehtestamiseks ja teinud ettepanekuid kirikuhoonete rekvireerimiseks “üldinimlike vajaduste” tarbeks (nt Pauluse koguduse ühendamise plaan Maarja ja Peetri kogudustega, et kirikuhoonet kasutada spordiliidu võimla ja televisioonistuudiona).⁶³ Teisalt, oma informatsioonis partei keskkomitee propaganda- ja agitatsiooni osakonnale 1966. aastal kinnitas volinik Kanter, et “komisjonid on ära teinud suure töö” ning täiendas seda ohtrasõnaliste edulugudega, mille põhjal võiks kõige aktiivsemaks pidada hoopis Kohtla-Järve ja Narva kandi kontrollkomisjone.⁶⁴ Nende piirkondade esiletoomise põhjuseks võib aga olla asjaolu, et üksikasjaline ülevaade piirkondlike komisjonide tööst volinikul

⁵⁹ LVMA, f. 2iv, n. 1/1, s. 21, l. 1jj. Kohtla-Järve linna kontrollkomisjoni dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm).

⁶⁰ EAA, f. T-15, n. 1, s. 1674, l. 26. Tartu linna täitevkomitee kirjavahetus usukultuse küsimustes (1985).

⁶¹ Seda teemat olen käsitlenud artiklis “Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis”, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2008), 245–280.

⁶² Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas*, 149.

⁶³ EAA, f. T-15, n. 1, s. 440, l. 3jj. Tartu linna täitevkomitee kirjavahetus usukultuse küsimustes (1965).

⁶⁴ ERAF, f. 1, n. 302, s. 42, l. 23–30. EKP keskkomitee. Otchetŭ i spravki Upolnomochennŭkh Sovetov po delam pravoslavnoi tserkvi i po delam religioznŭkh kul'tov pri SM ĖSSR (1966)

puudus (piirduti üldsõnaliste aastaaruannetega) ning seetõttu osutus äärmiselt kasulikuks Kohtla-Järve komisjoni esimehe saadetud väga põhjalik ettekanne, mille saamisele viitab volinik oma ringkirjas.⁶⁵ Samuti võib voliniku ettekande positiivse tooni taustaks olla soov näidata, et tema enda initsiatiiv ja energia nende üksuste loomiseks ei ole asjatult kulutatud.

Lugejal võib aga Sõtsõvi lause sõnastusest tekkida väär mulje, nagu oleks komisjonide tegevus hiljem plahvatuslikult elavnenud. Tegelikult ei paistnud kontrollkomisjonid "erilise aktiivsusega" silma ka hilisematel aastatel ja sellele viitavad volinike järjepidevad kirjad komisjonide esimeestele, kus neid erinevate möödalaskmiste ja vajakajäämistest asjus hoia-tatakse ning intensiivsemalt töötama kutsutakse. Volinik Tederi 1968. aasta alguse aruandest selgub ka, et "praktiliselt tegeleb usukultusalase seadus-andluse küsimustega enamikes linnades ja rajoonides ainult täitevkomitee esimees, aseesimees või sekretär", mistõttu "on juhtunud mitte harva seda, et kohalikud võimuorganid on sattunud "kohtadel" mõnelgi korral rumalasse olukorda."⁶⁶

Komisjonide väikesel aktiivsusel olid omad põhjused. Näiteks Tartu linna komisjoni raportid näitavad läbi aastate, et rikkumisi on olnud vähe või üleüldse mitte ning 1975. aasta aruandes volinikule kirjutab komisjoni esimees, et kuna vaimulike lojaalsusega on kõik korras ja aruandlus korrektne, siis "pole meil olnud tarvidust liigseks kahtlustamiseks".⁶⁷ Ei ole aru saada, kas EELK Tartu Peetri kogudus, saates Tartu komisjoni esimehele Tõnu Antonile kutse kiriku 100. aastapäeva tähistamisele, mõtles seda ka veidikese ironiaga, kuid Anton tänas kutse eest ning soovis "jätkuvat meeldivat koostööd".⁶⁸

⁶⁵ EAA, f. T-15, n. 1, s. 440, l. 6. Tartu linna täitevkomitee, kirjavahetus usukultuse küsimustes (1965). Hilisematel aastatel on kõige põhjalikumad aastaaruanded Kingissepa komisjoni esimehelt.

⁶⁶ ERA, f. R-1945, n. 1, s. 570, l. 2. ENSV justiitsministeerium, linnade ja rajoonide TSN Täitevkomiteede usukultusajade seadusandluse kontrollimise kaastöökomisjoni põhimääruse projekti kohta (1968).

⁶⁷ EAA, f. T-15, n. 1s, s. 63, l. 2-3, Tartu linna täitevkomitee kirjavahetus usukultuse küsimustes (1975).

⁶⁸ EAA, f. T-15, n. 1, s. 1615, l. 83, Tartu linna täitevkomitee, kirjavahetus usukultuse küsimustes (1984). NB! Kirjavahetus toimus situatsioonis, kus 1982. aastal oli partei poolt vastu võetud ateismialane otsus "Vabariigi elanikkonna ateistliku kasvatuses tõhustamisest" (ERAF, f. 1, n. 4, s. 6047, l. 4jj. EKP keskkomitee. Protokol zasedaniya Byuro TsK KP Õstonii № 28 (1982)), mis nõudis ideoloogilise töö, ilmalike kombetalituste jms aktiveerimist. 1986. aastal oli partei keskkomitees arutlusele selle otsuse täitmise aruanne just Tartus (ERAF, f. 1, n. 4, s. 6801, l. 1jj. EKP keskkomitee. Protokol zasedaniya Sekretariata TsK KP Õstonii №14 (1986)) ning üldjoontes sedastati, et suurt midagi ette ei olnud võetud.

Samas on aga näiteid selle kohta, et mõnel pool oligi komisjonide tegevus aktiivsem, kuid selle põhjuseks ei pruukinud olla mitte komisjoni liikmete isiklik initsiatiiv, vaid reaktsioon konkreetsete vaimulike kangekaelsusele, kes keeldusid allumast represseerivatele seadustele. Komisjoni tegevuse äkilise elavnemise põhjuseks võisid olla suured möödalaskmised tehtud töös, mida tagantjärele parandama hakati. Nt Kohtla-Järve kontrollkomisjonile 1971. aastal saabunud kaebekirja⁶⁹ peale Kiviõlis valitseva religioosse seisukorra kohta on komisjon tõsiselt asja ette võtnud ning usinast tööst annab märku juba arhiivisäilikute paksus. Probleem lahendatud, langeb arhiivimaterjalide hulk drastiliselt ning taas võib väita, et komisjon ei paista silma “erilise aktiivsusega”. Aktiivsuse põhjuseks võisid olla ka muudatused komisjonide koosseisus, kui kokku sattusid (esialgu) entusiastlikud komisjoniliikmed.

Nagu juba eelnevalt märgitud, ei püsinud komisjoniliikmete tegevus alati ette seatud piirides – selliste juhtumite kohta on arhiivimaterjalides küllalt näiteid. Eksimuste peamiseks põhjuseks oli küsimus sellest, kui kaugele ulatuvad oma kohustuste täitmisel kontrollkomisjonide õigused. Volinike kirjavahetuse põhjal komisjonide esimeestega võib täie veendumusega öelda, et volinikud tegutsesid selle nimel, et komisjonide tegevust neile ettenähtud raamidesse suunata. Näiteks kirjutas volinik Kanter Tartu komisjoni esimehele pärast aruande saamist järgmiselt: “Komisjoni tegevuseesmärgiks on täitevkomitee ühiskondlik abistamine, et olla tema silmad ja kõrvad. Töötades kontrolli alal, ei peaks komisjon ise mingeid otsuseid vastu võtma, vaid informeerima komisjoni esimeest ja täitevkomiteed, kes juba ise võtavad vastu vastavad otsused. Teie aruandlusest on aga näha, et komisjon ise kuulab ära asutuste direktorite ja matusebüroo aruandeid. Selline tegevus väljub komisjonide kompetentsist, sellega tegeleb täitevkomitee.”⁷⁰ Selliste eksimuste vältimiseks soovitame teil osa võtta aasta teises pooles aset leidvast komisjonide esimeeste seminarist.”⁷¹ Umbes 1960. aastate teiseks pooleks hakkasid kontrollkomisjonid tänu ohtratele märgukirjadele, komisjonide liikmetele korraldatud seminaridele, “Meelespeadele” ning 1968. aastal vastu võetud põhimäärusele tegutsema enam-vähem neis piirides, mis neile seaduse poolt olid ette nähtud.

⁶⁹ LVMA, f. 2 iv, n. 1/1, s. 29, l. 1jj. Kohtla-Järve kontrollkomisjoni dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1971).

⁷⁰ Praktikas olid täitevkomiteede otsuste vastuvõtmise juures ikkagi kontrollkomisjonide esindajad – meenutagem, et viimaste esimehed olid tihti samal ajal ka täitevkomiteede eesotsas.

⁷¹ EAA, f. T-15, n. 1, s. 440, l. 9. Tartu linna täitevkomitee, kirjavahetus usukultuse küsimustes (1965).

Seminaridest rääkides tuleb ära märkida Jaanus Plaadi väide, nagu korraldanuks kontrollkomisjonid ainult 1977. aastal vaimulikele ja koguduse juhatuste liikmetele ususeadusandlust ("Usukoondiste põhimäärust") tutvustavaid seminare.⁷² Tegelikult leidsid sarnased seminarid aset juba alates 1973. aastast.⁷³ Seminaride korraldamise algne põhjus oli õigupoolest kergelt koomiline. Nimelt avastas korraarmastuse poolest tuntud endine Eesti Televisiooni direktor Piip peagi pärast 1972. aastal voliniku ametipostile maandumist, et koguduste administratiivorganite liikmetel, vaimulikel ning mis kõige hullem – ka kontrollkomisjonide liikmetel. Pole suuremat aimu seadusandlusest, mida nad kontrollima või järgima peaksid. Ühelt poolt oli selle põhjuseks asjaolu, et suur osa religioonialasest seadusandlusest oli salastatud, teisalt olid viimased põhjalikud instruksioonid jäänud aastate taha (1963, 1965, 1968⁷⁴) ning asusid täitevkomiteede arhiivides, mistõttu komisjonide lihtliikmete ligipääs neile oli raskendatud.⁷⁵ Sellele lisandus asjaolu, et komisjonide liikmeskond vahetus suurel määral pärast iga täitevkomiteede valimistsükli (s.o enamasti iga kahe aasta tagant) ning paljudel juhtudel oli kaadri voolavus veelgi tihedam.

Tervest mõistusest lähtudes pöördus värske volinik ministrite nõukogu poole ideega anda välja avalik religioonialaste seaduste kogumik, kuid sai eitava vastuse⁷⁶ ning otsustas seejärel lahendada küsimuse omade vahenditega. Kui komisjonide liikmeid sai harida neile korraldatavate regulaarsete seminaride abil, siis miks ei pidanuks sama kehtima ka nende "hoolealuste" suhtes? Seetõttu soovitas Piip 1973. aastal täitevkomiteedele korraldada seminare usuühingute täitevorganite ja revisjonikomisjonide

⁷² Plaat, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal*, 218.

⁷³ EAA, f. T-15, n. 1, s. 895, l. 9, Tartu linna täitevkomitee, kirjavahetus usukultuse küsimustes (1973).

⁷⁴ Lisaks põhimäärustele ilmus 1969. aastal kirjastuselt "Juriidiline kirjandus" venekeelne kogumik *Zakonodatel'stvo o religioznykh kul'takh*, mis saadeti ka laiali täitevkomiteedele (SUNVA, kaust "Töölaseks kasutamiseks 1967–83, lehed nummerdamata). Ka see trükk oli ette nähtud "ainult tööalaseks kasutamiseks". 1971. aastal ilmus samalt kirjastuselt järgmine sama pealkirjaga teos (toimetanud usuasjade nõukogu esimees Kurojedov), mis kandis märget "teine trükk", samuti "ametkondlikuks kasutamiseks". Esimene avalik teos religiooniseadusandlusest. A. Sedjulini *Zakonodatel'stvo o religioznykh kul'tah* ilmus samalt kirjastuselt 1974. aastal ja eestindati järgneval aastal (*Ususeadusandlusest* (Tallinn, 1975)). Nimetatud teos ei viita siiski mingitele konkreetsetele seadustele peale avalike Kriminaalkoodeksi ning 1918. ja 1929. aasta määruste, kuid kirjeldab lubatud ja mittelubatud. Iseküsimus on muidugi see, mil määral olid kontrollkomisjonide liikmed neis teostes kirjeldatuga kursis.

⁷⁵ Sellistele probleemidele viitab nt Paide komisjoni esimehe kiri volinikule (SUNVA, karp 2, 1975.1, l. 49. Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976).

⁷⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 143, l. 6–8. Usuasjade volinik. Rukovodyashchie i spravochnye materialy vŷshestoyashchikh organov (1973).

esimeestele, kuid ei jäänud ka ise kõrvaltvaatajaks. 1974. aasta novembris teatas ta ringkirjas komisjonide esimeestele, et on korraldanud kord kuus toimuvaid seminare kõrgematele vaimulikele⁷⁷ ning annab veelkordse soovitusel moodustada konsultatiivsed seminarid kõigi komisjonide juurde,⁷⁸ sest “meiepoolseks kohustuseks on usuühingutelt mitte ainult nõuda seaduste ja ettekirjutuste täitmist, vaid ka aidata seadusi selgitada ja selles osas abiks olla”.⁷⁹ Konsultatiivsed seminarid toimusid veel 1980. aastatelgi, ehkki mitte kuigi suure intensiivsusega – algne plaan korraldada neid kord kuus, hiljem kord kvartalis rauges nii usklike kui ka kontrollkomisjonide vastuseisu tõttu peagi ning enamasti toimusid need rutiinselt, kord või kaks aastas.

Kokkuvõtteks

Kui püüda analüüsida artiklis väljatoodud eksituste põhjuseid, siis võib nimetada vähemalt kuut asjaolu, millele tasuks tähelepanu pöörata: küsimus on uurimuse seisukohast suhteliselt kõrvalise tähtsusega (mistõttu nt Jaanus Plaat mitmetel kordadel laskub riigipoolset religioonialast kontrolli käsitledes oletustesse); uurimus põhineb vähestel ja juhuslikel arhiivimaterjalidel; igasuguste komisjonide rohkus sarnastes tööliinides; komisjonide nimetuste suur varieeruvus ametialases kõnepruugis ning uurija jaoks äärmiselt ärritav nõukogulik ametialane praktika, millega igasugused komisjonid moodustati teatud perioodiks (enamasti vastavalt täitevkomitee koosseisude muudatustele seoses nende “valimistega”), pärast mida nad likvideeriti, et luua taas uus komisjon – mitte ei räägitud ühest ja samast komisjonist ning selle liikmeskonna uuendamisest. See tekitab ebaõige kujutelma, et nagu saanuks just sel aastal sai hoo sisse aktiivne tegutsemine. Siia lisandub veel tõsiasi, et enamik uurijaid, kes tegelevad konfessioonikeskse religioonilooga, töötavad küll läbi vastava konfessiooniga tegelenud voliniku materjalid, kuid jätavad tähelepanuta samal perioodil paralleelselt tegutsenud voliniku arhiivi. Pärast 1966. aastat, mil usuasjade nõukogu ümber struktureeriti ning eraldiseisev vene õigeusu

⁷⁷ Tõenäoliselt võib just seda ettevõtmist pidada hilisema Eesti Kirikute Nõukogu (moodustatud 1989. aastal) kõige varasemaks eelkäijaks. Vrdl *Eesti oikumeenia lugu*, 222j – Riho Saard peab selleks volinik Piibu 1978. aastal saadetud ettepanekut “Eesti Kristliku Rahunõukogu” asjus.

⁷⁸ EAA, f. T-15, n. 1, s. 63, l. 4–9. Tartu linna täitevkomitee, kirjavahetus usukultuse küsimustes (1975).

⁷⁹ EAA, f. T-15, n. 1, s. 895, l. 9. Tartu linna täitevkomitee, kirjavahetus usukultuse küsimustes (1973).

kirikuasjade volinik Eestis kadus, on see probleem küll lahenenud, kuid vähe on uurimusi, milles on kasutatud selle perioodi usuasjade voliniku arhiive.⁸⁰ Isegi kui seda on tehtud, piirduakse ainult teatud tüüpi toimikutega nagu aruandlus kirikute tegevuse kohta, kirjavahetus usukeskustega vms, mistõttu üldpilt võib jääda häguseks – seda enam, et Siseministeeriumis asuva usuasjade voliniku arhiivi probleemiks on arhiivimaterjalide suhteline korrastamatus võrreldes Riigiarhiivis oleva voliniku arhiiviga.

Iseenesest on väljatoodud eksimused suhteliselt ebaolulised, kuid võivad viia kumuleeruvate eksitusteni järgnevates uurimustes. Jaanus Plaat on oma järeldused teinud tänu Toomas Pauli omaaegsele eksimusele ning järeldab, et kontrollkomisjonide ellukutsumisega algas 1960. aastate lõpus religiooniseadustiku elluviimisel uus etapp: “järelevalvet usklike üle teostasid kuni 1960. aastate lõpuni peamiselt kohalikud partei-, valitsus- ja julgeolekuorganid”.⁸¹ Väide on korrektne, kuid sisutu, sest tegelikult ei leidnud mainitud perioodi lõpus selles küsimuses aset mingit muutust ning 1960. aastate alguses loodud propaganda ja kontrolli süsteem püsis enam-vähem toimivana kuni 1980. aastate keskpaigani.

Toivo Pilli aga tsiteerib Philip Waltersit, kes kinnitab usuasjade nõukogu tegevuse tugevnemist 1970. aastail ja eriti selle teisel poolel; samas kontekstis viitab ta Plaadi teose leheküljele, kus on juttu täiendavate kaastöökomisjonide loomisest 1974. aastal.⁸² Voliniku arhiivi alusel võib küll märgata teatud tähelepanu koondumist koguduste finantskontrollile – nii nagu volinik kontrollkomisjone, nii pommitasid ka usuasjade nõukogu “aparatsõidud” oma alluvaid pidevate üleskutsetega efektiivsemalt töötada – kuid ei voliniku ega kontrollkomisjonide arhiivide alusel ei saa väita, et see oleks kaasa toonud märgatavalt aktiveerunud tegevust. Arhiivimaterjale läbivate kaebuste alusel jääb pigem mulje, et koguduste raha-asjade üle ei saavutatudki kunagi täielikku kontrolli. Ka mitmed autoriteetsed uurimused räägivad pigem 1970. aastate religioonipoliitilise surve aeglasest leebumisest.⁸³

⁸⁰ Lisaks enamikele joonealuses märkuses nr 4 märgitud teostele võib nimetada veel: Riho Saard, *Tallinna vaim: peatükk XX sajandi Eesti karismaatilise liikumise aja- ja mõteloost* (Tallinn, 2010) ja sama autori *Hiiumaa ja hiidlased: usutuultest tormatud ja piiratud. Usu ja kiriku ajalugu Hiiumaal XIII sajandist Eesti taasiseseisvumiseni: vaimulikkond, pühakojad, kogudused, usuliikumised* (Tallinn 2009).

⁸¹ Plaat, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal*, 212.

⁸² Pilli, “Towards a revived identity”, 143–144.

⁸³ Nt Anderson, *Religion, state and politics*, 112 ja Shkarovski, *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov' v XX veke*, 396j kinnitavad, et riigipoolne surve hakkas ajapikku pigem vähenema. Luhtaläinud katset 1970. aastate alguses ideoloogilist survet tugevdada käsitleb John Andersoni artikkel “The campaign that never was,” *Religion in Communist lands*,

Teisalt, alates kümnendi keskpaigast mõjutasid koguduste igapäevaelu erinevate ministeeriumide kampaaniad, nt kirikutesse sissemurdmise vältimiseks raudkappide ja signalisatsioonide paigaldamise kampaania, kultuuriväärtuste säilitamise kampaania jne, millel ei pruukinud olla kuigi tugevat seost repressiivse kirikupoliitikaga – kui jätta kõrvale fakt, et riik käsitles koguduste varasid enda omadena – kuid mida kogudused võisid tajuda administratiivsete vahenditega kirikuellu sekkumisena. Ka 1977. aastal Eestis vastu võetud “Usukoondiste põhimäärus” tõi mõneks ajaks religiooniseadusandluse küsimused fookusesse, kuid mingit sisulist muutust ei järgnenud – lõpuks ometi fikseeriti avalikult 1961. aastast saadik salajasena kehtinud religiooniseadustik. Kui aga kümnendi lõpus kasvas ideoloogiline (s.o propagandistlik) surve, siis tegi usuasjade nõukogu esimees Kurojedov kõik selleks, et tema juhitud aparaat agressiivsema poliitikaga kaasa ei läheks, märkides aruandes NLKP keskkomiteele, et “maailmavaatelistele küsimustele administreerimise teel lahendamine ja religiooni asemel kiriku ja usklikega sõdimine on osutunud sügavalt ekslikuks”. See seisukoht sel hetkel muidugi üldisemat religioonipoliitika ümberhindamist kaasa ei toonud.⁸⁴ Muutused leidsid aset alles 1987.–88. aastail puhtpragmaatilistel kaalutlustel.

ABSTRACT: The commissions of assistance for observance of the legislation on religion in the Estonian SSR

The commissions of assistance for observance of the legislation on religion, established in 1963, were distinctive working groups that were “social” in name but in reality consisted of the members of executive committees and of the Communist Party. The main goal of these committees was to provide professional assistance as specialists in the field of religion to the executive committees, and to gather information for commissioners of the Council of Religious Affairs (CRA); they were also engaged in the inspection of loyalty and observance of the laws of religion by the clergy. Beginning in

15:2 (1987). Selles küsimuses tuleb aga eristada erinevate aparaatide tegevust – religiooniküsimuses oli omade vahenditega tegev KGB ja eitada ei saa ka partei huve.

⁸⁴ Shkarovski, *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov' v XX veke*.

the 1970s, commissions were involved in the organization of seminaries as an additional preventive measure against violations of these laws.

As the field of work of these committees was unimportant from the perspective of the executive committees, their establishment encountered certain resistance. Even though the precise limits of the authority of such committees were defined in an unofficial statute (a so-called "Reminder"), followed by official statutes in 1968 and 1983, their activities showed a strong tendency of transcending those limits. The commissioners of CRA therefore devoted a high proportion of their energy throughout the years to containing the committees within the stated limits. The main problems were the unauthorized "administering" of congregational activities and a tendency toward atheistic propaganda under the label of inspecting the observance of the laws of religion. The militancy of these committees was highly dependent on the committee members and the local religious situation. In many cases, the committees ceased to function or were merged with other units of anti-religious work. The militancy of the committees also depended on the decisions made by the Party and CRA. Most of them ceased working around the mid-1980s.

ATKO REMMEL (b. 1975) is a PhD student at the Faculty of Theology, University of Tartu.